

Археологически паметници в прохода Траянови врата (според данни от османската епоха и съвременни археологически проучвания)

Чавдар Кирилов ^a

^a Катедра „Археология“, Исторически факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, София, България; ckirilov@uni-sofia.bg

Archaeological sites in the Trajan’s Gate Pass (according to data from the Ottoman period and modern archaeological research)

Chavdar Kirilov ^a

^a Department of Archaeology, Faculty of History, Sofia University “St. Kliment Ohridski”, Sofia, Bulgaria; ckirilov@uni-sofia.bg

ABSTRACT

This article examines the historical topography of the Trajan’s Gate Pass (Bulgaria) from late antiquity to the early modern period, with particular emphasis on evidence from 16th–18th c. AD travel accounts. Although the pass is one of the most frequently mentioned places in pre-modern European itineraries across the Balkans, its archaeological record remains poorly documented. Through a critical reading of written sources, combined with spatial analysis and field observations, the study reassesses the location, chronology, and function of key features within the pass, including fortified sites, roadside facilities, and the Ottoman-period „palanka“ installations.

The paper argues that the early Ottoman settlement of Vetren was originally situated on the saddle known as Palankata, rather than at the site of the modern town of Vetren, to which it was relocated during the early 17th c. AD. This reinterpretation is further supported by detailed accounts of distances, elevations, and visual references preserved in travel narratives. The study also draws attention to the existence of multiple, now-lost fortifications and infrastructure along the route. Despite its significance for long-distance communication between Constantinople and Central Europe, the area has seen very limited archaeological investigation. The article highlights the urgency of systematic research, given the accelerating destruction of archaeological remains.

KEYWORDS

Trajan’s Gate Pass, Late Antiquity, Middle Ages, Ottoman period, Travel accounts, Historical geography, Archaeological landscape, Palanka

Във втората книжка за 2024 г. на това списание бе публикувана статия, озаглавена „Старините в прохода Траянови врата в пътеписите от XVI–XIX век“ (Valchev 2024). Въпреки заглавието си тя представя и обсъжда свидетелства само за един паметник – прословутата древна порта, на която проходът дължи името си. Някои от другите старини в него се споменават мимоходом, тъй като не са основен предмет на изследването. Това ме подтикна да събера и анализирам известните към момента данни за старинни обекти в прохода, съдържащи се в пътеписи и

отчасти в административни документи от османската епоха, или станали известни в резултат на археологически проучвания през последния половин век. Последното цялостно изследване от подобен характер е отдавнашната студия на Мутафчиев (Mutafchiev 1937). Макар и брилянтна за времето си, в нея има както пропуски, така и неточности, които не са били запълнени и отстранени в изминалото от публикуването ѝ почти цяло столетие.

Проходът, който някога е кипял от живот, днес е пуст, ако не се слагат в сметката десетките хиляди хора, които ежедневно преминават през част от него, пътувайки забързано по магистрала „Тракия“. В него обаче вече няма живи селища с изключение на град Ветрен в самия му източен край. С оглед на това всички ръкотворни неща в него, на които пътешествениците от османската епоха отделят внимание – не само тези, които още тогава са били отломки от миналото, но и онези, които по онова време са били изпълнени с живот места, в които те нощуват, обядват, търгуват или треперят за живота си – днес фактически са археологически паметници.

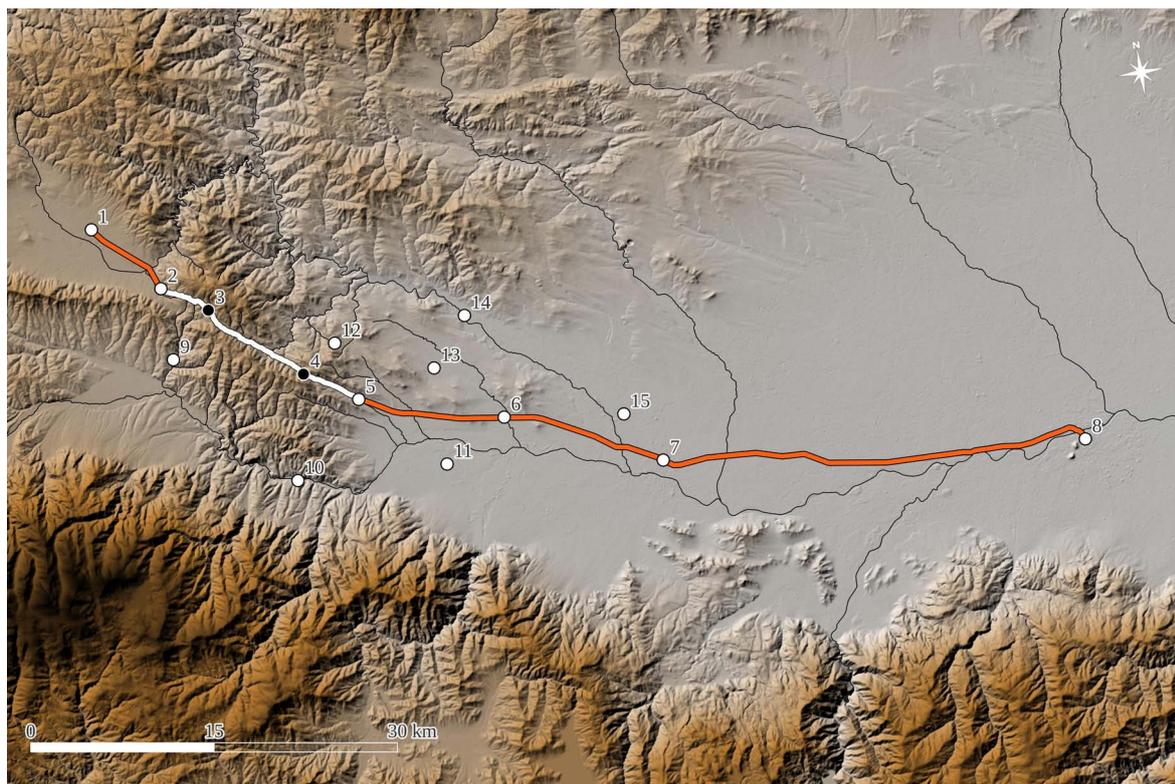
Текстът се фокусира върху прохода в строгия смисъл на думата и преминаващия през него път. На археологическите паметници по заобикалящите го ридове и на алтернативните на главното трасе пътища през тях ще спира вниманието си другаде.

1. Проходът

Проходът Траянови врата свързва Ихтиманската котловина и Горнотракийската низина (обр. 1). Представлява дълбока гънка с посока северозапад–югоизток, която разсича рида Ветрен и го разделя на две части: Еледжик на север и Голак (Василица) на юг. В северозападния му край се намира село Мирowo, а в югоизточния – град Ветрен. Разстоянието между тях е 20 km.

Билата и на двете части на рида Ветрен са издължени, успоредни на прохода и разположени в непосредствена близост до него (обр. 3). Голак (Василица) е по-ниската от двете. Най-високата ѝ точка е на 1009 m н.в., докато Висока могила на главното било на Еледжик е с височина 1198 m. Различават се по още един признак – билото на Голак (Василица) следва проходната гънка почти от единия до другия край, при това без никакво прекъсване в структурата си, докато билото на Еледжик е разсечено от дълбоката напречна долина на река Яворица.

При село Мирowo (650 m н.в.; обр. 2₁) започва изкачване, което води към нисък вододел между водосборните басейни на реките Мътивир и Сулудервент в местността Разкръста (781 m н.в.; обр. 2₂). Изкачването продължава към напречна седловина, която свързва двете части на рида Ветрен и отделя водосборните басейни на Яворица и Сулудервент. Най-високата ѝ точка, която същевременно е и най-високата точка на прохода, е в местността Царево падало (обр. 2₃). Там пътят се изкачва на 846 m н.в. В източния край на седловината, на 825 m н.в., се е намирала древната порта (обр. 2₄). Следва спускане покрай река Яворица, която извира под връх Бенковски и известно време тече по дъното на споменатата гънка. Спускането продължава до местността Речийница (560 m н.в.; обр. 2₅), където Яворица прави рязък завой и се отправя на север, за да се вдълбае напречно в главното било на Еледжик. Дъното на гънката обаче продължава на изток. То преодолява малък вододел между Яворица и нейния приток Дълбокия дол в местността Караджови ниви (625 m н.в.; обр. 2₆), след което започва изкачване по Дълбокия дол към следваща напречна височина между Еледжик и Голак (Василица), наречена Паланката (700 m н.в.; обр. 2₇). Тя е вододел между водосборните басейни на Яворица и Голямото дере. Оттук следва непрестанно спускане покрай Голямото дере до град Ветрен (обр. 2₈), чиято средна надморска височина е 400 m.

Обр. 1. Карта на района от Ихтиман до Пловдив с трасето на главния път между двата града през османската епоха и основните населени места, споменати в текста. Бяла линия – трасето на пътя в прохода Траянови врата. Черни точки – изчезнали населени места. Бели точки – съществуващи населени места. Картна подложка – обработен цифров модел на релефа с резолюция 30 m (EPSG:3035). Населени места: 1. Ихтиман; 2. Мирово; 3. Капуджик/Клисура; 4. Ветрен/Хисарджик; 5. Ветрен; 6. Бошуля; 7. Пазарджик; 8. Пловдив; 9. Момин проход; 10. Момина клисура; 11. Септември; 12. Славовица; 13. Виноградец; 14. Калугерово; 15. Драгор

Fig. 1. Map of the area from Ihtiman to Plovdiv showing the route of the main road between the two towns during the Ottoman period and the principal settlements mentioned in the text. White line – route of the road through the Trajan's Gate Pass. Black dots – vanished settlements. White dots – extant settlements. Map base – processed digital elevation model with 30 m resolution (EPSG:3035). Settlements: 1. Ihtiman; 2. Mirovo; 3. Kapudzhik/Klisura; 4. Vetren/Hisardzhik; 5. Vetren; 6. Boshulya; 7. Pazardzhik; 8. Plovdiv; 9. Momin Prohod; 10. Momina Klisura; 11. Septemvri; 12. Slavovitsa; 13. Vinogradets; 14. Kalugerovo; 15. Dragor

2. Археологически паметници в прохода

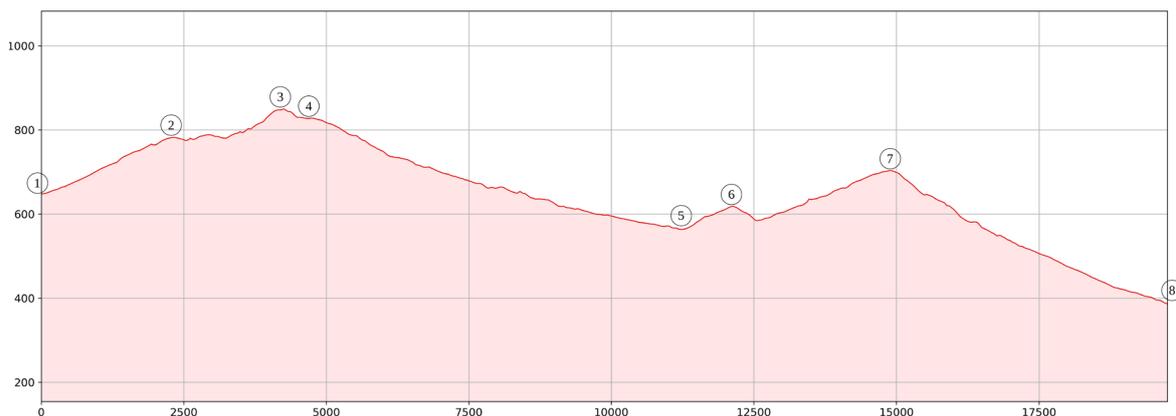
2.1. Археологически паметници в северозападния край на прохода

2.1.1. Черкезко село

В западния край на прохода, непосредствено на изток от село Мирово, е означен топонимът Керкезки къщи (обр. 3₁), а минаващият наблизно поток се нарича Керкезко дере (ЕТК5). Очевидно не по-късно от третата четвърт на XIX в. – времето на масовата черкезка колонизация в България – тук възниква черкезко село. Възможно е тук да се е намирала само една от махалите на по-голямо селище; през 1869 г. Хохщетер вижда три черкезки села (drei Tscherkessen-Dörfer) недалеч от вододела, намиращ се в местността Разкръста (Hochstetter 1872, 4). На изготвената от него карта е изписано името на тази черкезка „агломерация“ – Фъндъкли (Fündüklü).

2.1.2. Крайпътни постройки

Насред черкезките селища – или непосредствено край тях – недалеч една от друга са

Обр. 2. Надлъжен височинен профил на пътя в прохода Траянови врата през османската епоха. Означени места: 1. Село Мирово; 2. Местност Разкръста; 3. Местност Царево падало; 4. Старинна порта; 5. Завой на река Яворица; 6. Вододел в местността Караджови ниви; 7. Седловина Паланката; 8. Град Ветрен

Fig. 2. Longitudinal elevation profile of the road through the Trajan's Gate Pass during the Ottoman period. Marked locations: 1. Village of Mirovo; 2. Razkrasta locality; 3. Tsarevo Padalo locality; 4. Ancient gate; 5. Bend of the Yavoritsa River; 6. Watershed in the Karadzhoivi Nivi locality; 7. Palankata Saddle; 8. Town of Vetren

разположени две постройки (обр. 3₂₋₃). Според картата на Хохщетер става дума за караул и хан (Hochstetter 1872). На КСВР126 постройките нямат име и функционално определение, но са точно позиционирани. ГКМЕ200 познава западната от тях като Леща хан. Два малки хана, намиращи се веднага след като пътят започва изкачването си в прохода, вижда и Иречек (Jireček 1888, 81). Постройките не са нанесени на картата от 1835 г. (Анон. 1835, лист IX). Възможно е да се появяват едва след 1830 г., но това не е сигурно.

2.2. Старините при седловината с портата

2.2.1. Портата и градежи непосредствено край нея

Сведенията на пътеписците от османската епоха за старинната порта са подробно обсъдени от Вълчев (Valchev 2024) и няма нужда да бъдат представяни и анализирани тук. Някои непознати нему извори, които споменават за съществуването ѝ, например дневникът на пътуването на дубровничанина Матей Гундулич през 1672–1674 г. (Krašić 1983), не съдържат съществена информация, която да разшири или промени познанията ни относно паметника.

Портата (обр. 3₄) се е намирала предполагаемо точно там, където днес се разклоняват три малки пътя – единият, водещ към западния край на тунела на магистрала „Тракия“ (и после към билото на рида Голак (Василица), другият – към крепостта в местността Маркова механа (т.нар. „вариант на магистралата“, който я дублира до завоя на река Яворица), а третият – към източния край на споменатия тунел. Парцел с площ около 2000 m² със статут „за исторически паметник“ (според кадастралната карта на Република България) на мястото на някогашна кошара (ЕТК5) указва общоприетото ѝ местоположение. То обаче не е установено със сигурност. Археологическите проучвания, поставили си за цел откриването на нейните основи, постигат нееднозначни резултати (Mitova-Dzhonova 1994, 80; Kabakchieva 2017, 441–442).

Според скицата на Лежан (Lejean 1873, 159) портата е свързана (посредством къс зид) с приблизително квадратна сграда на тридесетина стъпки западно от нея. През 70-те и 80-те години на XX в. в района около някогашната порта са проведени скромни по обхват и времетраене археологически проучвания. Теренът западно от портата е унищожен преди разкопките заради устройването тук на каменна кариера за нуждите на строителството на магистрала „Тракия“.

Обр. 3. Археологически обекти в прохода Траянови врата, коментирани в текста: 1. Черкезко село (местност Керкезки къщи); 2. Леца хан; 3. Безименна странноприемница; 4. Старинна порта; 5. село Капуджик; 6. Останки от постройка югозападно от портата; 7. Предполагаема крепост северно от портата; 8. Крепост в местността Маркова механа; 9. Османска паланка в подножието на Маркова механа; 10. Странноприемница в долината на река Яворица; 11. Караул на завоя на река Яворица; 12. Село Ветрен/Хисарджик; 13. Старинна крепост; 14. Чешмата на Мехмед Сокоглу паша; 15. Османска паланка. Бяла линия – трасето на пътя в прохода. Синя линия: река Яворица.

Картна подложка – обработен цифров модел на релефа с резолюция 30 m (EPSG:3035)

Fig. 3. Archaeological sites in the Trajan's Gate Pass discussed in the text: 1. Cherkezko Selo (Kerkezki Kashti locality); 2. Leshta Han; 3. Unnamed inn; 4. Ancient gate; 5. Village of Kapudzhik; 6. Building remains southwest of the gate; 7. Presumed fortress north of the gate; 8. Fortress in the Markova Mekhana locality; 9. Ottoman palanka at the foot of Markova Mekhana; 10. Inn in the valley of the Yavoritsa River; 11. Guard post at the bend of the Yavoritsa River; 12. Village of Vetren/Hisardzhik; 13. Ancient fortress; 14. Fountain of Mehmed Sokollu Pasha; 15. Ottoman palanka. White line – route of the road through the pass. Blue line – Yavoritsa River. Map base – processed digital elevation model with 30 m resolution (EPSG:3035)

Върху нисък безименен хълм (829 m н.в.) южно от портата (обр. 3₆) частично са разкрити „ограден зид [...] с неправилна форма, изграден от ломен камък с хоросанова спойка“ и нестратифицирани материали от бронзовата, желязната, римската, късноантичната, средновековната и османската епоха (Mitova-Dzhonova 1994, 80). Според картона на обекта в „Археологическа карта на България“ тук е разкрита сграда с трапецовиден план, с основи на трапеца 30 и 38 m и страни с дължина 38 m. Ако това е вярно, сградата ще да е имала площ от около 1300 m².

Непосредствено на север–северозапад от портата е разчистен друг зид с хоросанова спойка, както и „отломъци от стена [...] със запазен тухлен пояс от пет реда тухли“ (Mitova-Dzhonova 1994, 80). Проучвателката допуска, че тези недатирувани градежи са останки от стената, която според скицата на Лежан свързвала портата с намиращата се на север от нея крепост.

Някъде в този район би следвало да са намерени и три фрагмента от антични надписи (Mitova-Dzhonova 1994, 81–82).

2.2.2. Село Капуджик (Клисура, Врата(р), Капи(ли)дервент)

Около портата през османската епоха съществува село (обр. 3₃), споменато от почти всички преминали оттук пътешественици и изобразено от някои от тях. Споменато е изрично за пръв път от Курипешич през 1530 г. (Kuripešić 1531, Fii), но допускането, че то е едно от двете села в прохода, за които говори дьо ла Брокиер през 1433 г. (Mutafchiev 1937, 62), не е лишено от основания. В пътеписите то се среща с различни имена – Клисура, Врата(р), Капуджик, Капидервент, както и Василица капъкьой.

Освен че отбелязват съществуването му, разказите на преминалите оттук не съдържат съществена информация за селото. Рядко съобщавани топографски детайли сочат, че то – или поне основната част от него – ще да се е намирало (северо)западно от портата, тъй като тя се е виждала веднага след като се излезе от селото в посока Константинопол (Babinger 1923, 18; Le Fevre (1611) 1642, f. 189v). Мутафчиев потвърждава тази локализация и твърди, че бил в състояние да види археологически материали – останки от някогашното село – в обработваемите земи западно от портата, заради които по негово време местността се наричала Селището (Mutafchiev 1937, 60–61).

Текстовете от XVIII в. вече го обрисуват като съвсем малко и мизерно. Лузинян вижда тук „двадесетина български семейства, които живеят в колиби“ (Kosmopolitēs 1788, 201). Представа за облика на тези колиби ни дават рисунки на капитан Шад от 1741 г. и на Йеремия Ваксмут от XVIII в. (Valchev 2024, 244–246, обр. 5–7).

През 80-те години на XIX в. Иречек вижда при портата само три бедни къщички, една от които бедно ханче, а другите две – с охранителни функции (Jireček 1888, 83). По подобен начин представят нещата и картата на Хохщетер (Hochstetter 1872), както и тази от 1835 г. (Анон. 1835, лист IX).

Археологически разкопки в района непосредствено на север от предполагаемото местоположение на портата разкриват структури и материали, които несъмнено принадлежат на някогашното село. Такива са открити в поне три от петте сондажа, проучени през 2016 г. Разкопани са 15 християнски гроба с общо 19 индивида на различни нива, с наличие на суперпозиции и с малобройни накити, въз основа на които са датирани в XV–XVII в. Разкрити са и постройки, отнесени към XVIII–XIX в., както и калдъръмена настилка, датирана по същото време (Kabakchieva 2017, 442–443; Atanassova, Todorov 2017, 120).

Не е невъзможно селището в района на портата да е – поне от един момент насетне – само една (най-северната?) от махалите на много по-голямо населено място, наречено Капуджик. Иречек не вижда интензивно човешко присъствие в района на самата порта, но отбелязва, че в гората на юг остава селото Василица, „по турски Капуджик“, което било съставено от шест отделни групи, т.е. махали, наброяващи общо 420 къщи (Jireček 1888, 83). Четиридесет години по-рано османската администрация описва Капуджик като село в каза Самоков с множество махали и над 1000 души население (непубликувани данни, любезно споделени от д-р Григор Бойков). На КСВР126 ойконимът Капуджик се открива не при старинната порта, а южно от нея, и очевидно се отнася до пръснатото село, чието българско име е (Долна) Василица. То заема най-западната част на Голак (Василица) между трите прохода (Траянови врата, Момин проход и Момина клисура).

2.2.3. Крепост северно от портата (?)

Рисунката на Марсили (Marsili 1726, fig. XV) представя укрепление на височина северозападно от портата. На окомерната скица на Лежан (Lejean 1873, 159), отново на възвишение северозападно от портата, е нанесена постройка с размерите на крепостта в м. Маркова

Археологически паметници в прохода Траянови врата (според данни от ...

механа, за която ще стане дума по-долу. До нея има кръгла, свободно стояща сграда, а малко по-надолу по склона – малка четвъртата сграда. Според Лежан всички те са на левия бряг на Яворица. Благодарение на неговите топографски данни местоположението на голямата сграда може да се установи много точно. Тя трябва да се е намирала на безименно възвишение (910 m н.в.) на 500 m северно от портата (обр. 3₇). По-малките постройки трябва да са се намирали на южния му склон.

Според Мутафчиев (Mutafchiev 1937, 21, п. 3) „мястото на това градище“, което той не прецизира, по негово време било разорано за ниви. Не става ясно дали го е виждал лично, както и дали там има (или няма) някакви материални останки.

През 70-те години на XX в. височината вече е залесена и няма почти никаква видимост (Mitova-Dzhonova 1994, 80). Така стоят нещата и днес. Горските работници, от които Митова-Джонова се опитва да получи информация, не знаели нищо за археологически останки на това място. Тя не изключва съществуването им, а допуска, че може и да са безвъзвратно демонтирани и унищожени по подобие на портата.

Предвид липсата на целенасочени археологически проучвания, които да потвърдят или отхвърлят съществуването на засвидетелстваните през османската епоха структури на север от портата, към днешна дата те са своеобразна „котка на Шрьодингер“.

2.3. Старините по течението на река Яворица

2.3.1. Крепостта „Маркова механа“

През 1550 г. Зен, след като се спуска малко (*discendendo un poco*) по пътя след село Капидервент, достига „разрушената крепост на Марко Чернович“ (*il castel fo de Marco Chiernovich, rovinato*) (Matković 1878, 211). През 1553 г. Вранчич вижда крепост (*Arch, castellum*), намираща се на два хвърлея със стрела (*ad duos sagittae jactus*) извън селото, която била построена на стръмен хълм (*in acuto colle condita*), издигащ се високо над долината между две планини (*qui ab ima valle duorum montium altissime [...] assurgit*) (Verantius 1774, xxxiv). Според спътника му Дерншвам тя е на изстрел с фалконет (*eines falkanettels schus*) отдясно на пътя (*an der strassen auff der rechten handt*) и е приблизително 40 на 40 крачки (*40 schritt vngeuarlich lang vnd brait*) (Babinger 1923, 18). Видно е, че що се отнася до нейното местоположение и размери, в спомените му е налице смесване с крепостта на седловината Паланката, за която ще стане дума по-долу. През 1611 г. Льофевр забелязва развалините на малка крепост (*chasteau petit*) на върха на възвишение от лявата страна на пътя, южно от портата, и на разстояние изстрел от мускет от нея (*a la portee dun mousquet*) (Le Fevre (1611) 1642, f. 189v–190r). На рисунката на Марсили (Marsili 1726, fig. XV), при която наблюдателят е позициониран на северозапад от портата, се вижда четириъгълна крепост на югоизток от нея, вляво от пътя. На окомерната скица на Лежан (Lejean 1873, 159) е нанесена масивна постройка на около 300 стъпки от портата, отново от същата страна на пътя, над водослива на Яворица и безименен поток.

Всички те несъмнено имат предвид едно и също съоръжение. То с основание се идентифицира с крепостта на височината Маркова механа (обр. 3₈), при все че тя отстои на 750 m от портата, а не на двойно по-малкото разстояние, указано от Лежан. Останалите характеристики на мястото отговарят напълно на изобразеното от него.

Тази малка крепост с площ около 2000 m² е разкопана изцяло в периода 1978–1987 г. Главната цел на проучванията е тя да се разкрие максимално бързо, за да се консервира, реставрира и експонира край строящата се по онова време магистрала „Тракия“. Резултатите от разкопките не са публикувани. Оскъдна информация се открива в поредицата „Археологически открития и разкопки“ в посочения период, както и в споменатата статия на Митова-Джонова (Mitova-Dzhonova 1994). Публично достъпната информация се отнася най-вече до плана на

крепостта и някои специфики на градежа ѝ. Известно е, че при разкопките е намерена керамика от късната бронзова и от желязната епоха, материали от Късната античност (сред които най-вече долиуми), монети от VI в. сл.Хр., както и находки от Средновековието. В общи линии, като се изключи планът на съоръжението, днес за него не се знае много повече, отколкото е знаел Мутафчиев (Mutafchiev 1937). Макар да се приема за типичен пример за късноантична военна крепост (Dinchev 2006, 37–38), обнародваната на този етап информация не доказва пребиваването на военен контингент в нея.

2.3.2. Османска паланка в района на Маркова механа (?)

Единствен от всички пътешественици генерал д'Арш отбелязва през 1700 г. съществуването на палисадно укрепление източно от седловината с портата. Той се движи в посока от Пазарджик към Ихтиман и „малко по-долу“ (*un peu plus bas*) от арката забелязва разположената вдясно, в основата на една височина и недалеч от каменен мост, по който преминават той и спътниците му, „жалка паланка, оградена с високи палисади“ (*un mechante Palanque, entourée de pallissades haute*) (d'Arsch ca. 1700, f. 11r–11v). Пътеписецът със сигурност не „пренася“ тук неволно паланката от седловината Паланката, за която ще стане дума след малко, тъй като малко преди това отбелязва и нейното съществуване.

Това палисадно укрепление трябва да се е намирало в клисурата между завоя на река Яворица и седловината с портата. Трудно е да се установи с точност неговото местоположение само въз основа на направеното описание. Като че ли най-добра отправна точка предлага каменният мост. В този участък обаче пътят прехвърля реката няколко пъти и по време на Руско-турската война от 1877–1878 г. са отбелязани няколко моста (КСВР126). Твърде е възможно поне един от тях да е идентичен с (или разположен на мястото на) моста, споменат от генерал д'Арш, тъй като едва ли местата, на които реката трябва да бъде прекосявана, са променили твърде много местоположението си между 1700 и 1880 г. Принципно паланката може да се е намирала край всеки от тях, но, опирайки се на израза „малко по-долу“ (от портата), си позволявам да я локализирам предпазливо при най-високо разположения от тях, в южното подножие на височината Маркова механа (обр. 3₉), т.е. около югоизточния край на днешния тунел на магистрала „Тракия“.

2.3.3. Странноприемница (?)

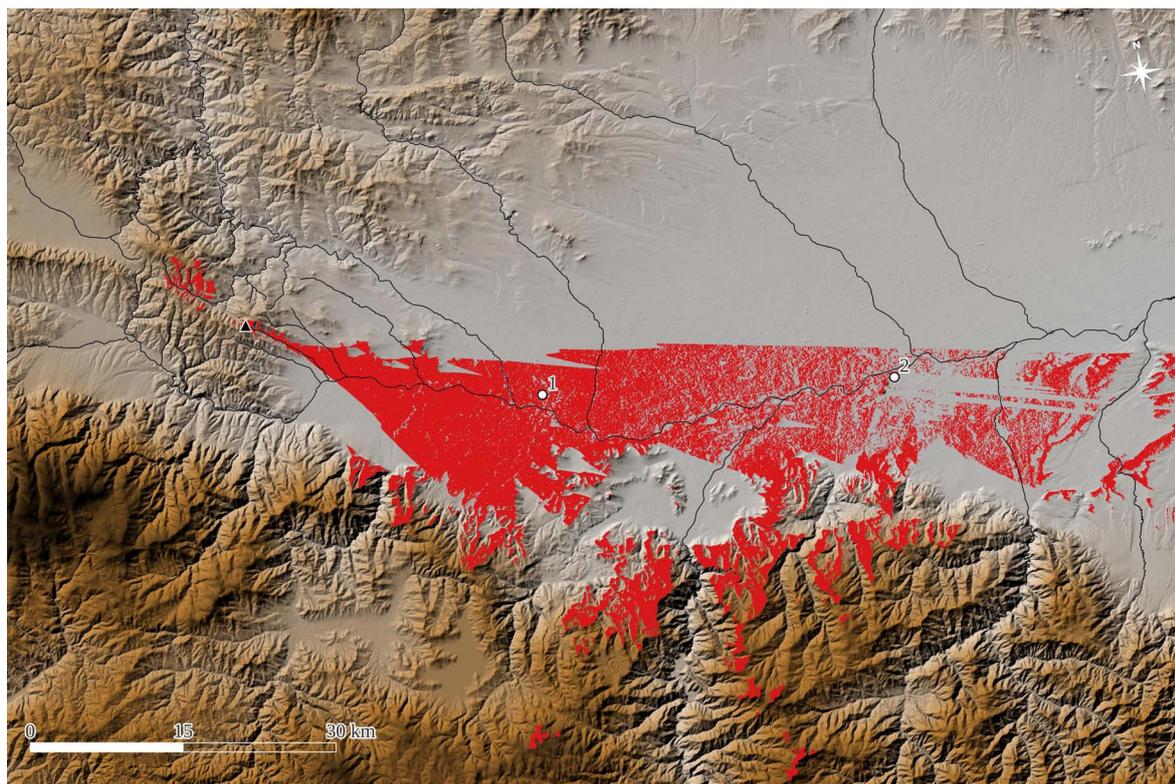
Както на картата от 1835 г. (Анон. 1835, лист IX), така и на тази на Хохщетер (Hochstetter 1872) по течението на Яворица е нанесен хан. Съдейки по последната карта, той трябва да се е намирал на левия бряг на реката, на място, на което пътят се прехвърля от десния на левия ѝ бряг (обр. 3₁₀). Ако избраното от мен местоположение съответства на или поне се доближава до действителното, има голяма вероятност постройката да е унищожена при строителството на магистрала „Тракия“.

2.3.4. Караулната постройка на завоя на Яворица

Тя (обр. 3₁₁) е спомената от Иречек (Jireček 1888, 84). Според думите му представлява двуетажна постройка с балкон на горния кат. КСВР126 не знае за нейното съществуване. Съгласно описанието на Иречек тя силно наподобява караулните постройки, строени по времето на Митхад паша из Дунавския вилает, описани от Феликс Каниц и изобразени в някои от неговите гравюри (Kanitz 1875, 192–193).

2.4. Старините на седловината Паланката

Седловината, наречена днес Паланката, впечатлява силно някои от пътуващите през прохода с гледката, която се открива от нея към Горнотракийската низина (Fergus 2007, 117; Marsili 1726, 51; Kosmopolitēs 1788, 200; Jireček 1888, 85). Според повечето от тях оттук се вижда дори Пловдив. Това не е плод на развихрило се въображение – анализът на видимостта

Обр. 4. Зона на видимост от седловината Паланката. Черен триъгълник – гледна точка. Означени населени места: 1. Пазарджик; 2. Пловдив. Картна подложка – обработен цифров модел на релефа с резолюция 30 m (EPSG:3035)

Fig. 4. Viewshed from the Palankata Saddle. Black triangle – viewpoint. Marked settlements: 1. Pazardzhik; 2. Plovdiv. Map base – processed digital elevation model with 30 m resolution (EPSG:3035)

показва, че оттук действително могат да се видят хълмовете Джендем тепе и Бунарджика (обр. 4).

На седловината Паланката се разполага комплексен и многослоен археологически обект, който се състои от старинна крепост с неизвестна датировка, село от първите векове на османската епоха (не е изключено да е възникнало още в Средновековието), изцяла чешма от втората половина на XVI в. и наследник на споменатото село в лицето на отчасти укрепено селище от XVII–XIX в. Ако може да се вярва на известието на Щефан Герлах, че през 1578 г. в християнското село има четири църкви (Gerlach 1674, 518), то ще да е било значително като площ селище, части от което вероятно са се разполагали и по околните планински склонове. Възгледът на Мутафчиев, че седловината е необитаема векове наред след османското завоевание (Mutafchiev 1937, 80), следва да се ревизира. Същото се отнася и до мнението на Батаклиев, според когото скоро след завоеванието тук възникват турско село и укрепление (Batakliiev 1969, 652).

2.4.1. Село Ветрен–Хисарджик

Ветрен е село в прохода, за което често става дума в пътеписите от XVI–XIX в. Според всеобщото убеждение то винаги се е намирало на мястото на сегашния Ветрен (обр. 1₃), който получава градски статут през 2003 г. В началните векове от своята история обаче то се намира на седловината Паланката (обр. 3₁₂) и едва по-късно, изглежда нейде през XVII в., се премества в източния край на прохода. В следващите редове ще изложат аргументите за това свое твърдение.

Най-ясното свидетелство за първоначалното местоположение на Ветрен се открива в пътеписа на Шепер. На 28 юли 1533 г. той и спътниците му тръгват от Пазарджик, достигат до придошлата река Тополница (която наричат Яна) и тъй като не могат да я пресекат, се отправят нагоре по течението ѝ и през село Melithkaden (Мелек Хатун (Мелиткадън), днес Драгор) достигат до Calogherobba (Калугерово), където най-накрая успяват да преминат през реката. Оттам започват да навлизат в планините (d'entrer aux montagnes) и едва през нощта стигат до Ветрен (Veternitz) (Saint-Genois, Yssel de Schepper 1856, 192).

Ако Шеперовият Ветрен бе на мястото на днешния едноименен град, на пътешественика не би било нужно да навлиза в планините, за да го достигне, идейки от Калугерово. Прекият път между двете места през Виноградец е всичко друго, но не и планински. Шепер обаче дава и други подробности, които разсейват всяко възможно съмнение.

На следващата сутрин, тръгвайки от Ветрен, първоначално се спускали (!) по планината (descendu la montagne), в която пренощували, достигнали малка равнина (une petite plainne), след което изкачили без усилия друга планина (monté un montagne) и достигнали село, което на славянски език се наричало Ватар, което щяло да рече порта (Watar, c'est-à-dire porte) (Saint-Genois, Yssel de Schepper 1856, 192–193).

Няма никакво съмнение, че Шепер описва топографията на прохода между седловината Паланката и седловината с портата. От първата той и спътниците му се спускат надолу, достигат сравнително широкото и равно (за стандартите на прохода) пространство при завоя на Яворица (Иречек го нарича „доста отворено“ и споменава за малки ниви в него: Jireček 1888, 84), след което отново започват да се изкачват, за да достигнат седловината с портата и село Капуджик. Село Veternitz, в което ношува Шепер, се намира на седловината Паланката. Ако бе на мястото на град Ветрен, на тръгване от селото той нямаше да се спуска, а да се изкачва, при това по значителен наклон, в продължение на поне около един час.

Трудно е да се отговори на въпроса как той и спътниците му стигат до него от Калугерово. Текстът му навява на мисълта, че навлизат в планината (почти) веднага след пресичането на Тополница. Ако това е така, може да се допусне, че минават по пътя през село Славовица. В противен случай се движат по маршрут Виноградец – (град) Ветрен – седловина Паланката.

Сведенията на Шепер намират подкрепа и в данните от други пътеписи. Дерншвам дава подробности за местоположението на Ветрен както в описанието на пътуването си към Мала Азия през 1553 г., така и в разказа за връщането си през 1555 г. На отиване споменава, че Ветрен се намира на „укрепено от природата място“ (von natur ein vest orth: Babinger 1923, 19). На връщане изтъква на два пъти, че то се намира „високо в планината, на сред планината“ (hoch in dem gebirge zwischen dem gepirge: Babinger 1923, 250), респ. „нависоко в голяма теснина между високи планини“ (in der hoche in einer grossen klam zwischen hohen gepirge: Babinger 1923, 251). Всичко това не кореспондира по никакъв начин с местоположението на град Ветрен, но съответства много добре на характеристиките на седловината Паланката.

Както вече стана дума, според анонимния пътеписец на Унгнад (1572 г.) Ветрен е в планината (in dem berge) и от мястото, на което се намира, се вижда равнината чак до Пловдив (siehet man eine schöne weide eben auff Philipopoli) (Ferus 2007, 117). Последното е невъзможно от разположения много по-ниско съвременен град Ветрен, но при хубаво време е обичайна гледка от седловината Паланката.

През 1578 г. Герлах и спътниците му достигат до края на равнината западно от Пазарджик, след което пътуват няколко часа (etliche Stunde) през планината на запад (das Gebürg gegen Niedergang), за да достигнат селото, което турците наричали Асарджик (Asarzuck), а българите – Ветрен (Vedreno) (Gerlach 1674, 517–518). Дори да приемем, че днешният град Ветрен може да се характеризира като „разположен в планината“ заради двата ниски рида от

Археологически паметници в прохода Траянови врата (според данни от ...

двете си страни, разстоянието между него и края на равнината е не повече от два километра, т.е. в най-лошия случай половин час път. Нещо повече, Герлаховото село Asarzuck/Vedreno се намира „между две високи планини“ (zwischen 2. hohen Gebürgen) (Gerlach 1674, 518). Преодоляването на седемте километра много стръмен път между края на равнината и седловината Паланката за няколко часа е напълно разбираемо, като се има предвид, че Герлах и спътниците му на практика пътуват на тъмно и с повишено внимание, тъй като преди това на свечеряване трябва да чакат да бъдат поправени две счупили се по пътя след Пазарджик коли.

През 1611 г. през Ветрен преминава посланичеството на Ашил дьо Санси, чието пътуване е описано от секретаря му Льофевр. На 31 август пътуващите преминават през село Pitchique, разположено „върху планината“ (sur la montagne), край което имало „голям портал от тухла и камък“ (un grand portail de brique et pierre) (Le Fevre (1611) 1642, f. 189v). Без съмнение Pitchique е изопачен вариант на името на село Капуджик. Льофевр пропуска да спомене името на следващото село по пътя, което отново било разположено „върху планината“ (sur la montagne), но споменаването на разположените край него руини на крепост (ruines d'un chasteu) и чешма (un fontene), за които ще стане дума по-долу, показва, че несъмнено става дума за селото на седловината Паланката. Допълнителна топографска характеристика се съдържа в сведението, че то се намирало между „две планини“ (deux montagnes) (Le Fevre (1611) 1642, f. 190r).

През 80-те години на XVI в. в немскоезичните пътеписи се появява още едно име на това село – Gelderbend/Geliterbent/Geldiderbent. Строго погледнато, то се среща за пръв път в разказа за пътуването на Волф Андреас фон Щайнах, извършено през 1583 г. (Steinach 1881, 210). Той обаче е съчинен много по-късно и се опира на спомени на самия пътешественик, както и (ако не и в по-голяма степен) на данни от публикувани след 1583 г. чужди пътеписи. Затова съм по-склонен да отдам предимство на миналия оттук през 1584 г. Мелхиор Безолт, който първи споменава това име (Besolt 1590, 527). Че неговият Gelderbend е селото на седловината Паланката, става ясно от свидетелството му, че до селото се намира чешмата, за която ще стане дума по-долу.

Името се среща и в пътеписа на Адам Венер фон Крайлсхайм, който уж е минал оттук два пъти – на отиване към Константинопол през 1616 г. и на връщане през 1617 г. Имам основания да допусна, че преминаването му през прохода Траянови врата на отиване (Crailsheim 1622, 34) е фиктивно. Неговото описание на прохода съвпада в голяма степен с това на Мелхиор Безолт, а фактът, че през този ден преминава и през Нарасамбег (днешния град Септември), показва, че след Ихтиман по-скоро върви по пътя през Момин проход и Момина клисура. В противен случай би бил единственият пътешественик в течение на четири столетия, който след прохода Траянови врата на път за Пловдив пресича Марица, за да отиде в Септември – нещо, което е безсмислено и твърде слабо вероятно. На връщане обаче наистина ще да е минал през прохода и оставя картинно описание на местните жени, което не е заемка от чужд текст (Crailsheim 1622, 102).

Селото на седловината Паланката се споменава и в пътеписите на Георг Христоф фон Найчиц от 1634 г. (Neitzschitz 1666, 81), който обаче вероятно използва данни от предходни разкази, и на Кристиан фон Валсдорф (Wallsdorff 1664, 6), който със сигурност използва чужди сведения. С оглед на това последното сигурно споменаване на селото е това на Адам Венер фон Крайлсхайм от 1617 г.

Ако Ветрен действително е едно от двете безименни села в прохода, видени от дьо ла Брокиер през 1433 г. (Mutafchiev 1937, 62), село Ветрен на седловината Паланката ще да е съществувало поне две столетия – между началото на XV и началото на XVII в. Разбира се, възникването му преди началото на XV в. съвсем не е изключено.

Името на село Ветрен в османските регистри от XVI в. е Аша'а (т.е. Долен – бел. м., Ч. К.) Дербенд с друго име Хисарджъ[к] Ветрене (Borisov 2014, 39). „Горният“ дервент ще да е разположеното на по-голяма надморска височина в западния край на прохода село Капуджик. Хисарджъ стои във връзка с крепостта непосредствено до селото, за която ще стане дума в следващите редове.

2.4.2. Старинната крепост

Първите сведения за древна фортификация при село Ветрен на седловината Паланката (обр. 3₁₃) са от 1550 г., когато Зен вижда „останките на две крепости“ (*vestigie di duoī castelli*) до „селото, наречено Ветрен“ (*casal ditto Vedra*) (Matković 1878, 212). Следващите пътешественици не потвърждават този брой и споменават за наличието на само една крепост. Според Дърншвам (1553 г.) „извън селото, настрана от пътя, на малко връхче, има изравнен със земята замък“ (*ausserhalb des dorfs, an der strossen auff der seyten, auff einem klain bergle, ist ein zerschlaiff schloss*: Babinger 1923, 19). Спътникът му Вранчич потвърждава (Verantius 1774, xxxiv), че в село Ветрен (*in Vetren pago*) има развалини от квадратна крепост (*quadrata Arcis extant ruinae*) и добавя, че размерите ѝ са 40 крачки дължина и също толкова ширина (*cujus longitudo XL passibus, totidem latitudo protendebatur*). Руините ѝ се споменават и от пътеписец на Унгнад през 1572 г. (*ein dorff Wieterina [...] Dabey ein zerstörtes schloß*: Ferus 2007, 117), от Герлах през 1578 г. (*ein altes Gemäuer*: Gerlach 1674, 517) и от анонимния пътеписец на Контарини през 1580 г. Неговото описание на прохода като цяло е в някаква степен объркано и неясно. Той споменава, от една страна, „село, наричано на славянски език Ветрен“ (*villa detta in schiavo Vitrin*), а от друга страна „останки от древна постройка, наречена Ветрен“ (*vestigia di una fabbrica antica che si chiama Vitrin*) (Olivieri 1856, 28).

Около един век по-късно Марсили рисува план на крепостта (Marsili 1726, fig. XVI) и я описва лаконично – „руини от тухли с четириъгълна форма“ (*rudera quaedam lapidis cocti, figuram quadrilongam efficientia*). Споменава името ѝ – Исарджик (Isarcik) – и пояснява, че то щяло да рече малка крепост на турски (*vocabulum hoc idem sonat Turcis, quod Arx parva*) (Marsili 1726, 51).

2.4.3. Чешмата на Соколлу Мехмед Паша

През 70-те години на XVI в. минаващите през Ветрен на седловината Паланката пътници започват да отбелязват съществуването на нова, красива чешма (обр. 3₁₄). Първото сведение за нея, доколкото ми е известно, е от анонимния пътеписец на Давид Унгнад (1572 г.). Според него великият везир Соколлу Мехмед Паша (Mechmet bascha ... vesier oberster) бил издигнал хубава чешма за пътниците (*einen schönen hörbrunnen für die durchreisenden*), която се намирала до руините на старата крепост (Ferus 2007, 117).

Дванадесет години по-късно Мелхиор Безолт вижда върху чешмата изписани множество имена на преминали оттук пътници (Besolt 1590, 527).

Льофевр (1611 г.), както вече стана дума, споменава както чешмата, така и надписите с имена на хора върху нея (дори признава, че не е пропуснал да изпише своето), но добавя, че вече е пресъхнала (*leaiie de laquelle ne vient plus en icelle*: Le Fevre (1611) 1642, f. 190r).

Доколкото ми е известно, това е последното ѝ споменаване. Все пак си струва да се отбележи, че на КСВР126 именно на седловината Паланката е отбелязана единствената функционираща по онова време чешма вътре в прохода.

2.4.4. Османската паланка (Хисарджик, Къзълхисар, Паланка)

Съдейки по всичко, през (или не много по-късно от) първите две десетилетия на XVII в. на седловината Паланката настъпва промяна. В живота на значителното село от втората половина на XVI в. изглежда настъпва някаква криза. Част от населението му се измества, както ще стане дума по-долу, и основава ново село на мястото на днешния град Ветрен. В някакъв

момент след това, но не по-късно от края на XVII в., тук се появява военно укрепление, край което има скромно цивилно селище (обр. 3_{1c}). Сведенията за това какво представлява укреплението са противоречиви. Мутафчиев приема, че военният гарнизон е настанен в старинната крепост (Mutafchiev 1937, 81). Един от основните аргументи в полза на това той вижда в рисунката на Марсили (Marsili 1726, fig. XVI), която изобразява съществуващи постройки в очертанията на древната крепост. Някои от пътеписите като че ли подкрепят подобна интерпретация. Други обаче описват паланката като нещо различно от старата крепост.

На 3 ноември 1700 г. оттук минава посланичеството на граф Йотинген (Niggel 1701, 308–309). След четиричасово изкачване пътуващите достигат висока скалиста планина, върху която се намирала неугледна турска паланка с малък гарнизон (ein schlechte Türkische Palanka, mit einer geringen Guarnison). Мястото се наричало Къзълхисар (Kisilhissar), а до паланката имало няколко малобройни мизерни колиби, обитавани от българи християни (etliche wenige elende Hütten, von Bulgarischen Christen bewohnt).

Със същото посланичество пътува и генерал д'Арш. Сведенията му в значителна степен съвпадат с тези на Нигл. Той потвърждава съществуването на мизерното село (miserable village) и на старинната малка крепост (un petit chateau), наречена Къзълхисар (Kisil-Hissar), което щяло да рече Червената крепост (ou Chateau rouge). Освен селото и старата крепост тук имало „хан или неугледна паланка“ (un Han ou mechante Palanke) (d'Arsch ca. 1700, f. 11r).

Тя се споменава и в пътеписа на Дриш (Driesch 1721, 638). На връщане от Константинопол през 1720 г. основната група върви от Пазарджик към Ихтиман по пътя през Момина клисура и Момин проход, но част от хората, сред които и капитан Обшелвиц, минават през прохода Траянови врата. Впоследствие те съобщават на Дриш, че на не повече от два часа от портата имало паланка (Palanska), защитена със стени (moenibus defensam). Не ще да става дума за паланката на генерал д'Арш, тъй като тя е твърде близо до портата. Споменатите около два часа път кореспондират добре с разстоянието от около 10 км между портата и седловината Паланката.

Самият Обшелвиц нанася паланката на своята карта, нарича я Хисарджик (Hisarzig) и добавя, че при нея има два караула (wobey zwey Karaulen) (Öbschelwitz ca. 1720).

През 1741 г. оттук минава и капитан Шад и вижда „развалините на древен замък, който, както изглежда, някога е господствал над този проход, но днес е една жалка паланка, в която има няколко стражи“ (d'un ancien chateau, qui selon les apparences commandoit autrefois à ce passage est aujourd'hui une mechante Palanke, où il y a quelques gardes) (Schad ca. 1741, f. 119v). Това сведение може да бъде тълкувано както в полза на това, че старата крепост е превърната в паланка, така и в полза на това, че последната е заместила крепостта като страж на прохода.

Според Лузинян, който минава оттук през 1786 г. и прави най-подробното описание на мястото, в това селище – което той нарича ту малко село (small village), ту градче (town) – имало конюшня (stable), където той и спътниците му оставили конете си, и кафене (a coffee house), в което закусили. До кафенето имало градина с овошки и цветя, сред които и рози. Отдясно на пътя (може би от северната му страна, като се има предвид, че Лузинян идва от изток) имало още една конюшня (another stable), а до нея се намирало онова, „което те наричат укрепление“ (what they call castle), в което имало около 150 къщи, в това число и тази на управителя (Kosmopolitēs 1788, 200).

Древни руини имало на друго място – на около 50 ярда, т.е. приблизително толкова метра южно от паланката. Там Лузинян вижда „дебела стена, простираща се през планината“ (a thick wall, extending across the mountain), която според него била построена по време на християнските императори на Константинопол, за да пази от нападенията на българите. По негово време тя била почти изцяло разрушена с изключение на малко останки, около двадесет фута

високи и около тридесет фута дебели (може би дълги – бел. м., Ч. К.)“ (Kosmopolitēs 1788, 199). Не е невероятно простиращата се през планината стена да е плод на фантазията на Лузи-нян, но местоположението на руините – по-скоро не.

Руските военни картографи, минали отгук по време на войната от 1828–1829 г., отбелязват съществуването на село, чието предложение от тях име очевидно е превод на турското му: Крепостчица (Аноп. 1835, лист IX). В края на 70-те години на XIX в. други руски картографи виждат само развалините на някогашното село Паланка (КСВР126). Последното сведение за него е на Захариев, според когото то било „село, обградено със стени“ и имало джамия, 15 къщи, и тридесет жители турци (Zahariev 1870, 35).

2.5. Йеникьой (Ново село) в източния край на прохода

В следващите редове ще обърна внимание на въпроса за идентификацията на селищно име в или близо до източния край на прохода, което се споменава многократно в пътеписите от османската епоха. Както ще стане ясно, то се отнася не до едно, а до две населени места. Те съществуват и днес и, естествено, не са археологически обекти в строгия смисъл на думата, но за пълнота на изложението ми се струва, че въпросът трябва да бъде изяснен.

От последната третина на XVI в. насетне пътешествениците започват да отбелязват в края (или в началото – зависи от посоката на движение) на пътуването си през прохода съществуването на село, което наричат Йеникьой, Йенидже кьой или Ново село. Консенсусно се приема, че това е друго име на някогашното село, а днес град Ветрен. Немалка част от сведенията за Йеникьой – Йенидже кьой – Ново село обаче се отнасят до село Бошуля (обр. 1_o), което се намира в равнината, на няколко километра от източния край на прохода, на главния път за Пазарджик. Първи споменават Ново село спътниците Вранчич (Szalay 1860, 72, 81) и Пигафета през 1567 г. (Pigafetta 1585, 27). Случайно или не, то се появява за пръв път в османските регистри през 1570 г. с името „Новасил с друго име Бошуле дербенд“ (Borisov 2014, 226).

Пигафета указва категорично, че Ново село и Ветрен са две различни села, но тъй като вече стана ясно, че по онова време Ветрен не е на мястото на днешния град Ветрен, това не може да бъде аргумент срещу идентификацията на Ново село с последния. За да се реши въпросът, отново трябва да се разгледат внимателно онези сведения, които съдържат по-прецизна от обичайната информация относно местоположението на въпросното селище.

През 1611 г. Льофевр и спътниците му обядват във Ветрен на седловината Паланката, след това слизат от планината, влизат в равнината и след като, както изглежда, вървят още известно време, стигат до село, наречено Nouosello, където нощуват (Le Fevre (1611) 1642, f. 189v–190r). Това дава основание да се допусне, че в случая Nouosello, т.е. Ново село, се отнася до Бошуля, а не до град Ветрен.

Ако разказът на Льофевр все пак оставя капка съмнение, не така стои въпросът със сведенията на генерал д'Арш. На 2 ноември 1700 г. той и спътниците му тръгват от Пазарджик, преминават река Тополница и стигат до Йеникьой, където нощуват. На следващия ден пристигат в Къзълхисар на седловината Паланката. Пътят им от Йеникьой до Къзълхисар е наполовина из равнина, наполовина из висока планина (d'Arsch ca. 1700, f. 11r). Това не би било възможно, ако въпросният Йеникьой бе идентичен с днешния град Ветрен, тъй като в такъв случай пътят им би трябвало да е изцяло планинско изкачване. Няма съмнение, че посланичеството на граф Йотинген нощува в Бошуля.

Някои пътеписци споменават за преминаване в един и същи ден и през двете съседни села с еднакво или сходно име. През 1620 г. Мънди обядва в Пазарджик и нощува в Йениджекьой (Yengheekəoy/Yenheekəoy). На другия ден минава през Йеникьой (Yelkeəoy) и достига Капикьой (Karpēekəoy), което се намирало при разрушена тухлена арка (Temple 1907, 60–61).

Археологически паметници в прохода Траянови врата (според данни от ...

Йениджекьой е Бошуля, Йеникьой е град Ветрен, а Капикьой е Капуджик.

В началото на XVIII в. по същия път и в същата посока минава Мотре. Той преминава през Boisialla, т.е. през Бошуля, след това през Iegni-Mahale (град Ветрен) и достига укреплението Isarguk и разположеното до него село Kessel-Issar, т. е. седловината Паланката (Motraye 1727, 158). В същата поредност трите селищни имена (Bozoluai, Ieneke и Kupili Palanka) са представени на картата, визуализираща пътя на Великото посланичество на граф Улфелд до Константинопол (Rebain 1740). Анонимно и недатирано описание на спирките по пътя от Константинопол до Белград, което с голяма доза сигурност е съставено в началото на XIX в., също изброява Busuglia, Janikui и Palanka (Anon. n.d.).

Данните позволяват да се допусне, че сведенията за Йеникьой/Ново село между приблизително 1570 и 1610 г. се отнасят до Бошуля. Към 1620 г. вече съществува и Йеникьой/град Ветрен. Оттук насетне невинаги е възможно да се прецени за кое от двете села иде реч в пътеписите. От XVIII в. насетне като че ли с Йеникьой по-често се означава днешният град Ветрен, докато съседното село се нарича (и) с другото си име – Бошуля.

Името Йеникьой/Йени махале на днешния град Ветрен е още едно потвърждение на вече установения факт – до определен момент селото Ветрен се намира на седловината Паланката. Предшественикът на днешния град възниква по-късно, в резултат на преселване на поне част от жителите на старото село Ветрен в източния край на прохода. Това вероятно става през второто десетилетие на XVII в.

Трудно е да се каже дали настъпва временно прекъсване на живота на седловината Паланката след това изселване и преди появата на паланката. През 1620 г. Мънди вижда новото село Йеникьой и селото на седловината на портата, но не споменава нищо за селище на седловината Паланката. Това може да означава много, но и нищо. Отговорът на този въпрос трябва да бъде търсен тепърва.

3. Заключение

Археологията без всякакво съмнение е длъжник на прохода. С изключение на цялостно разкопаната крепост в местността Маркова механа и сондажните проучвания в района на портата в него не са извършвани археологически проучвания. Според достъпната към момента информация географско-информационната система „Археологическа карта на България“ знае за съществуването само на обектите, разкопани през 80-те години на XX в., както и на две малки могили в северозападния край на прохода, в района на някогашния Леща хан. Към тях може да се прибави и „Градището при кюнка“ югозападно от град Ветрен, но – строго погледнато – то е извън прохода.

Проучванията не само са оскъдни, но и добитата от тях публично достъпна информация е твърде скромна. По тази причина днес не знаем много повече за миналото на прохода от онова, което е било известно в зората на археологията. Отказът да се изследва целенасочено и интензивно това място говори за куриозна липса на заинтересованост към него, която контрастира рязко с интереса, който то предизвиква в поколения образовани европейци между XVI и XIX в. Едва ли има късче земя в България, което да е споменавано и описвано повече от този проход. Трудно е да се извлече непозната информация от тези текстове. Вероятно такава ще прибавят в бъдеще данни от османски регистри. Основната дума обаче (ще трябва да) има археологията, особено като се има предвид, че писмените данни предоставят сведения за паметници от последните две хилядолетия, а – както показват разкопките на седловината с портата и на крепостта в местността Маркова механа – живот тук има много преди това.

Впрочем в прохода се провеждат ежегодно археологически проучвания, само че не-

регламентирани. Паметниците са подложени на всеобхватно унищожение и ако нещата продължават по този начин, скоро почти няма да има какво да се проучва от професионалните археолози. И ако в района на портата и течението на река Яворица, които са пострадали тежко в резултат на изграждането на магистрала „Тракия“ и съпътстващата я инфраструктура, унищоженията са в значителна степен непоправими, то не така стоят нещата в останалите части от прохода. Особено непростимо би било, ако бъде допуснато внушителният археологически комплекс на седловината Паланката да бъде безвъзвратно унищожен.

4. Възможности за повторна употреба на данните

Предоставям геопространствените данни, събрани и създадени в хода на изследването – включително местоположения на обекти и трасета на пътища – в стандартни формати: GeoPackage (GPKG) за векторните данни и GeoTIFF за растерните. Данните са публикувани в Zenodo (Kirilov 2025) и могат да бъдат използвани за повторен анализ, проверка на резултатите, подготовка на нови визуализации или интеграция в ГИС проекти. Това улеснява по-нататъшни интердисциплинарни изследвания и съпоставки.

Благодарности

Това изследване бе подпомогнато отчасти от Фонд „Научни изследвания“ чрез проект № КП-06-Н70/5 (Селищна мрежа, пътна инфраструктура и население в България през османския период – исторически и археологически пространствен анализ) и отчасти от Европейския съюз – NextGenerationEU, чрез националния План за възстановяване и устойчивост на Република България, проект № BG-RRP-2.004-0008 (SUMMIT: Sofia University Marking Momentum for Innovation and Technological Transfer).

Използвана литература

- Anon. 1835. *Karta teatra voiny v Evrope 1828–1829 godov, sostavlena v 1:420000 dolyu nastoyashthey velichiny*. N. p.: Voenno-kartograficheskoe depo (in Russian).
- Anon. n. d. *Route de Constantinople à Belgrade* [Manuscript]. Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoričeskij arhiv F. 450, no. 621.
- d’Arsch. ca. 1700. *Extrait des Mémoires du General Lieut. d’Arsch au retour de la Perse en 1700 depuis Constantinople à Vienne* [Manuscript]. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Sign. AT-OeStA/HHStA HS W 385.
- Atanassova, N., Todorov, V. 2017. Results from Anthropological Investigations of Bone Remains from Archaeological Sites Excavated 2016 on the Territory of Bulgaria. *Oltenia* 24, 117–132.
- Babinger, F. 1923. *Hans Dernschwam’s Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)* (Studien zur Fugger-Geschichte, 7). München: Duncker & Humblot.
- Batakliiev, I. 1969. *Pazardzhik i Pazardzhishko: Istoriko-geografski pregled*. Sofia: Profizdat (in Bulgarian).
- Besolt, M. 1590. Deß Wolgeborenen Herrn Heinrichs Herrn von Liechtenstein von Nicolspurg u. Röm. Keys. Maiest. Abgesandten u. Reyß auff Constantinopol im 1584. Jar beschrieben durch Melchior Besolt. In Lewenklaw, H. (ed.) *Neuwe Chronica Türckischer nation*. Franckfurt am Mayn: Claudi de Marne & Johan Aubri, 515–531.

Археологически паметници в прохода Траянови врата (според данни от ...

- Borisov, D. 2014. *Spravochnik za selishta v Trakia prez XVI v. Chast 1: Kazite Filibe i Tatar Pazara*. Asenovgrad: Pечатnitsa "Dikov" (in Bulgarian).
- Crailsheim, A.W. von. 1622. *Ein gantz new Reysebuch von Prag auß bis gen Constantinopel*. Nuernberg: Simon Halbmayer.
- Dinchev, V. 2006. *Early Byzantine Fortresses in Bulgaria and its Neighbouring Territories (In the Dioceses of Thracia and Dacia)* (Razkopki i prouchvania, 35). Sofia: AIM–BAN (in Bulgarian with English summary).
- Driesch, G.C. 1721. *Historia Magnae Legationis Caesareae, Quam Fortunatissimis Caroli VI. Auspiciis Augustum Imperantis Post Biennalis Belli Confectionem Suscepit Illustrissimus, et Excellentissimus S.R.I. Comes Damianus Hugo Virmondlius*. Viennae Austriae: Typis Andreae Heyinger.
- ETK5. n.d. *Edromashtabna topografska karta na Bulgaria* [Georeferenced raster dataset, 1:5000]. C.lab. Available at: <https://kade.si/#BG5K=8/2810000/5250000/0> (Accessed 28/09/2025) (in Bulgarian).
- Ferus, A. 2007. *Die Reise des kaiserlichen Gesandten David Ungnad nach Konstantinopel im Jahre 1572*. Master Thesis. Wien: Universität Wien; <https://doi.org/10.25365/thesis.288>.
- Gerlach, S. 1674. *Stephan Gerlachs deß Aeltern Tage-Buch*. Franckfurth am Mayn: Johann David Zunner.
- GKME200. n.d. *Generalkarte von Mitteleuropa* [Georeferenced raster dataset, 1:200 000; Southeast Europe coverage only]. C.lab. Available at: <https://kade.si/#gkme=8/2810000/5250000/0> (Accessed 28/09/2025).
- Hochstetter, F. von. 1872. Der Vitoš-Gebiet in der Central-Türkei. *Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischer Anstalt* 18, 1–4.
- Jireček, K. 1888. *Cesty po Bulharsku* (Novočeská bibliothéka, 27). Praha: Nákladem Matice České.
- Kabakchieva, G. 2017. Excavation of the „Trajanovi Vrata“ („Trajan's Gate“) in Kapiyata Locality, Kostenets Municipality, Sofia Province. *Archaeological Discoveries and Excavations in 2016*. Sofia: NAIM–BAN, 441–444 (in Bulgarian with English Summary).
- Kanitz, F. 1875. *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reise-studien aus den Jahren 1860–1875, Band 1*. Leipzig: Herrmann Fries.
- KCBP126. Karta chasti Balkanskogo poluostrova, obnimayushtey ves teatr voyny 1877–1878 gg. [Georeferenced raster dataset, 1:126000]. C.lab. Available at: <https://kade.si/#bgt1878=8/2810000/5250000/0> (Accessed 28/09/2025) (in Russian).
- Kirilov, C. 2025. Archaeological sites in the Trajan's Gate Pass, Bulgaria (according to data from the Ottoman period and modern archaeological research). [Data set]. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17579442>
- Kosmopolitēs, S.L. 1788. *A Series of Letters addressed to Sir William Fordyce M. D. F. R. S.* London: n. p. <https://doi.org/10.3931/e-rara-33234>.
- Krasić, S. 1983. Dnevnik s puta u Ukrajinu i Tursku dubrovačkog poklisara harača Mata Gundulića (godine 1672–1684). *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 21, 1–23. Available at: <https://hrcak.srce.hr/243147> (Accessed 27/09/2025).
- [Kuripešić, B.] 1531. *Itinerarium Wegrayss Kü. May. potschafft, gen Constantinopel, zu dem Türkischen Kayser Soleyman, anno XXX*. [Augsburg: Heinrich Steiner]. Available at: <https://onb.digital/result/1032BEDE> (Accessed 27/09/2025).
- Le Fevre (1611) 1642. *Le Voyage De Monsieur De Sansy Ambassadeur Pour Le Roy En Leuant: Faict Par Terre, Depuis Raguse Iusques A Constantinopole: L'an MDCXI & Descript par Monsieur Le Fevre, l'un de ses secrétaires* [Manuscript]. In Anon. *Traictez et ambassades de Turquie*.

- Recueil de pièces relatives à l'histoire des relations diplomatiques de la France avec le Levant. 1528–1640, Vol 4, 181r–194r.* Paris, Bibliothèque nationale de France: Bibliothèque de l' Arsenal, Ms-4770. Available at: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b104629534> (Accessed 27/09/2025).
- Lejean, G. 1873. Voyage en Bulgarie. *Le Tour de Monde* 26, 113–170.
- Marsili, L.F. 1726. *Danubius Pannonico-Mysicus*, vol 2. Hagae: Gosse, Alberts & Hondt.
- Matković, P. 1878. Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. vieka. *Starine* 10, 201–256.
- Mitova-Dzhonova, D. 1994. Confinium Succii and Mutatio Soneium in Antiquity and the Early Byzantine Time. *Anali* 2–3, 77–99 (in Bulgarian with English summary)
- Motraye, A. de la 1727. *Voyages Du Sr. A. De La Motraye, En Europe, Asie & Afrique*, vol 2. A La Haye: Chez T. Johnson & J. Van Duren.
- Mutafchiev, P. 1937. Stariyat drum prez „Trayanova vrata“. *Spisanie na Balgarskata akademija na naukite, Klon istoriko-filologichen i filosofsko-obshtestven* 55, 19–148 (in Bulgarian).
- Neitzschitz, G. 1666. *Des weilant Hoch-Edelgebornen, Gestrengen und Vesten Herrn George Christoff von Neitzschitz uff Stöckelberg, Wöhlitz und Zörbitz Sieben-Jährige und gefährliche Welt Beschauung Durch die vornehmsten Drey Theil der Welt Europa, Asia und Africa*. Budißin: Bartholomäus Kretschmar.
- Niggl, S. 1701. *Diarium, Oder: Außführliche curiose Reiß-Beschreibung, Von Wien nach Constantinopel und von dar wider zuruck in Teutschland, auch was sich hin- und wider merckwürdiges dabey zugetragen*. Augspurg: Georg Schlüter.
- Öbschelwitz, O.F. von. ca. 1720. *Carte der grossen Hauptstraassen von Iagodin bis Constantinopel* [Map, Manuscript]. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Sign. AT-OeStA/KA KPS KS B III c, 6–30.
- Olivieri, G. (ed.) 1856. *Diario del viaggio da Venezia a Constantinopoli, che andava bailo per la repubblica veneta alla porta ottomana nel 1580 ora per la prima volta pubblicato*. Venezia: Teresa Gattei.
- Pigafetta, M. 1585. *Itinerario di Marc'antonio Pigafetta gentil'huomo Vicentino*. Londra: Giouanni Wolfio Inghilese.
- Rebain, J.C. von. 1740. *Mappa Der Landes laage längst der haubt-Strasse von Bellgrad nacher Constantinopel* [Map, Manuscript]. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Sign. AT-OeStA/KA KPS LB K I a 4.
- Saint-Genois, J. de, Yssel de Schepper, G.-A. (eds) 1856. *Missions diplomatiques de Corneille Duplicius de Schepper, dit Scepperus*. Bruxelles: M. Hayez.
- Schad, Mr. ca. 1741. *Recit et Observations de Mr Schad Capitaine dans Geisruck sur le Vozage qu'il a fait au Levant à la suite de l'Ambassade Imperiale 1740*. [Manuscript]. Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Cod. 8650.
- Steinach, W.A. von. 1881. Wolf Andreas' von Steinach Edelknabenfahrt nach Constantinopel. (1583). *Steiermärkische Geschichtsblätter* 2.4, 193–234.
- Szalay, L. (ed.) 1860. *Verancsics Antal összes munkái, Vol 5: Második portai követség, 1567–1568* (Monumenta Hungariae Historica 2; Scriptorum 5). Pest: Eggenberger Ferdinánd Akadémiai.
- Temple, R.C. 1907. *The Travels of Peter Mundy, in Europe and Asia, 1608–1667, Vol 1: Travels in Europe, 1608–1628*. Cambridge: The Hakluyt Society.
- Valchev, I. 2024. Antiquities around the Trajan's Gate Pass in travelogues from the 16th to the 19th century. *Bulgarian e-Journal of Archaeology* 14.2, 235–258 (in Bulgarian with English summary); <https://doi.org/10.57573/be-ja.14.235-258>.

Археологически паметници в прохода Траянови врата (според данни от ...

Verantius, A. 1774. *Iter Buda Hadrianopolim anno MDLIII exaratum ab Antonio Verantio*. In Fortis, A. *Viaggio in Dalmatia*, vol 1, i–xlvii. Venezia: Alvise Milocco.

Wallsdorff, C. von. 1664. *Türkischer Landstürtzer oder Neue Beschreibung Der fürnehmsten Türkischen Städte und Vestungen, durch Ungarn, Thracien und Egypten*. N. p.: n. p.

Zahariev, S. 1870. *Geografiko-istoriko-statistichesko opisanie na Tatar-Pazardzhishka kaaza*. Viena: L. Sommer (in Bulgarian).